

je činiti? Prije svega oživjeti duhovno i molitveno zajedništvo s našim svetim mrtvim žrtvama. (...) Nadalje, boriti se protiv svega što utrnjuje sjećanje ili umanjuje broj naših žrtava, a što je učinjeno uništenjem naših grobova, mjesta egzekucija i patnji, uništavanjem dokumenata koji svjedoče o ovom velikom stradanju, što je bez presedana u povijesti ljudskog roda« (278.—279.). Episkop Lukijan 1991. izjavljuje da treba početi od početka te da srpski vjernici moraju prvo naučiti Stari zavjet, osobito Mojsijeve knjige, u kojima stoji 'oko za oko, zub za zub, udarac za udarac, mladić za mladića', a tek kad se to nauči može se prijeći na Novi zavjet, u kojem stoji: 'Ako te netko udara kamenom, podaj mu kruha' (*Nettoyage*, 280.—281.). Isti je potkraj srpnja 1991. uzviknuo: »Moramo što prije osloboditi Vukovar da od njega napravimo administrativno, kulturno i duhovno središte.« Na Šešeljev usklik: »I Osijek i Beli Manastir«, Lukijan je dodao: »Svi moraju imati udio u čišćenju.« Knjiga završava poglavljem posvećenim »Drugoj Srbiji«, istina malobrojnima ali časnim pojedincima iz srpskog naroda koji se usuđuju dignuti glas protiv kao što su Bogdan Bogdanović, Aljoša Mimica, Gojko Nikoliš, Mirko Tepavac itd. (330.—340.).

Knjiga ima pet dijelova i obuhvaća korijene etničkog čišćenja (1), program (2), velikosrpske ideje u prvoj i drugoj Jugoslaviji (3), sadašnju tragediju (4) i Srbiju na raskrižju (5). Objektivni pristup, nepristranost u izlaganju i činjenica da je knjiga objavljena na francuskom jeziku, ulijeva nadu da će zapadni svijet uočiti svu tragičnost zablude u podjeli naroda na »pobjednike« i »porazene« i u osvit trećeg milenija europske kršćanske civilizacije napokon reći ne »etničkom čišćenju«.

Franjo Sanjek

FERNAND BRAUDEL, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća / prva knjiga: Strukture svakidašnjice, 650 str.; druga knjiga: Igra razmjene, 730 str.; treća knjiga: Vrijeme svijeta, 775 str.; Zagreb, 1992.

Zagrebačka izdavačka kuća »August Cesarec« objavila je prošle godine kapitalno djelo francuskog povjesničara Fernanda Braudela *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Ime autora poznato je čitalačkoj publici koju zanimaju historiografske teme. Fernand Braudel pripada drugoj generaciji francuskih analista, tj. historiografskom pravcu poznatom kao francuska strukturalna historija. Njegovom se zaslugom od 1966. godine utjecaj analista širio u Europi i Americi, iako je s vremenom njihov rad oštro kritiziran. U Braudelovu je znanstvenom radu značajna godina 1958., kada je objavio tekst o »dugom trajanju«, u kojem je pozvao na diskusiju ostale društvene znanosti i branio mogućnost historije da istražuje društvene strukture, a ne samo događaje. Grupa okupljena oko časopisa *Annales*, u koju spada i Braudel, još prije drugoga svjetskog rata postavila je pitanje socijalne historije, a nakon toga se nametnulo i pitanje o »totalnoj historiji«. Ona je polazila od načela F. Braudela da povijesnu znanost treba izgraditi kao povijest društva spoznavajući totalitete činjenica koje strukturiraju određeno društvo. Međutim, »totalna historija« uskoro je pokazala

i svoje slabosti, pa se Braudelu predbacivalo kako se u njegovim radovima samo nižu različita područja povijesne zbilje bez sinteze njihove međuovisnosti. No, bez obzira na sve poteškoće i slabosti koje je Braudelova metoda pokazala, ostaje ipak činjenica kako je on jedan od onih povjesničara koji su pokazivali nove putove u istraživanju prošlosti i pokušali promijeniti tradicionalno shvaćanje uloge povijesti u društvenim istraživanjima.

Ovih nekoliko kratkih podataka o Braudelu bitni su kako bi čitatelj lakše iščitao Braudelovo djelo o ekonomiji i materijalnom životu svijeta od XV. do XVIII. stoljeća. Tri knjige koje obrađuju ovu problematiku nude obilje informacija, a autor je u svakoj od njih pružio sliku jednog od segmenata koji, po njemu, označavaju cjelokupnu materijalnu civilizaciju od XV. do XVIII. stoljeća. U uvodu autor ističe kako je nastojao sažeti radove o ekonomskoj povijesti predindustrijske Europe. Napominjući kako je razvoj predindustrijske Europe značio njezino sve potpunije uključivanje u racionalnosti tržišta, zaključuje kako ne postoji jedna, nego ima više ekonomija. Potrebno je obratiti pozornost na neke pojmove o kojima Braudel govori u vezi sa svojim istraživanjem: kao prvo, on objašnjava kako je nazivom »materijalni život« obuhvatio područje koje prethodi tržištu, temeljnu aktivnost koju se može susresti posvuda, a to je područje razmjene i stoljećima nepromijenjenih oblika jednostavnih načina zamjene ekonomskih dobara. Iznad prostrane površine tržišta Braudel ukazuje na aktivne društvene hijerarhije koje iskrivljuju razmjenu u svoju korist i remete ustaljeni red, a ponkad čak i ne želeći to, utječu na anomalije i poremećaje ekonomije. Braudel kaže da se te skupine povlašćenih u društvenoj hijerarhiji upuštaju u poslove koje obični ljudi ne poznaju. Ta razmjena, vezana uz daleke trgovine i složene kreditne igre, dostupna samo nekolicini povlašćenih, nalazi se iznad jasnoće tržišne ekonomije, i za Braudela je ona područje kapitalizma. Ipak, on određuje tržišnu ekonomiju od XV. do XVIII. stoljeća kao prisilan red, koji je kao i svaki prisilan poredak, razlika suprotnosti, protuteža »prema gore i prema dolje«. Kao posebno obilježje tržišne ekonomije Braudel je naveo konkurenciju i za nje ga pravi kapitalizam postoji u obliku multinacionalnih modernih kompanija i monopola, te se pita nije li opravdano o takvu kapitalizmu govoriti u ranijim stoljećima ako se u obzir uzmu poduzeća kao što su Fugger ili Wilser, jer su zainteresirana za cijelu Europu te imaju predstavnike i u Indiji i u španjolskoj Americi.

Govoreći o tri knjige koje čine njegovo djelo o kapitalizmu, autor naglašava kako je posljednja, *Vrijeme svijeta*, kronološka studija oblika i uzastopnih prevladavanja internacionalne ekonomije, a to je po njegovu mišljenju povijest. Prva knjiga, *Strukture svakidašnjice*, koja predstavlja prepoznavanja granica mogućnosti u svijetu predindustrije, govori o materijalnom životu, dok je druga, *Igra razmjene*, posvećena konfrontaciji ekonomije i više aktivnosti kapitalizma. Braudel smatra kako ta dva područja valja razlučiti, objasniti jednoga drugim, njihovim prožimanjima kao i njihovim suprotnostima. Potrebno je istaknuti Braudelovo mišljenje u predgovoru prvoj knjizi, *Strukture svakidašnjice*, kako je ta knjiga najsloženija, a složenost proizlazi iz mnogostrukosti postavljenih ciljeva otkrivanja neuobičajenih tema: demografije, prehrane, odijevanja, stanovanja, razvoja gradova i tehničkih inovacija, koje sve valja uklopiti u cjelovitu povijest. Na pitanje čemu ujedinjavati ovako različita područja, autor odgovara da se na taj način može omeđiti polje djelovanja predindustrijskih ekonomija i da se ono može tako zahvatiti u svoj svojoj gustoći. Autor polazi od misli kako materijalnu civilizaciju treba nužno promatrati i kao ekonomsku civilizaciju, a na pitanje kako bi mogao opravdati uvođenje svakidašnjeg života u područje povijesti, odgovara da svakidašnjost čine sitni događaji koji se jedva ukazuju u vremenu i prostoru. Što se više sužava prostor promatranja, više se može dobiti šansa da se

istraživač nađe u samom okružju materijalnog života. Sužavanjem vremena koje se promatra na male isječke dobiva se ili događaj ili slučaj: događaj se želi, smatra se jednim; slučaj se ponavlja i tako postaje općenitost ili, bolje, *struktura*. Ona zahvaća društvo u svim slojevima i obilježava način postojanja i djelovanja koji se bez ograničenja ponavlja.

Dajući ovakvo objašnjenje pojma »struktura«, Braudel olakšava čitatelju praćenje velikog broja tema koje su zastupljene u njegove tri knjige o kapitalizmu i materijalnoj civilizaciji od XV. do XVIII. stoljeća.

Prva knjiga, *Strukture svakidašnjice*, počinje poglavljem u kojem autor ukazuje na demografske karakteristike spomenutog razdoblja, uz napomenu kako i broj onih koji među sobom dijele bogatstva zemlje ima svoj smisao u radu povjesničara. Brojnost ljudi uzrokuje rast gradova i sela, povećavanje manufakturne proizvodnje, a povećanje broja stanovništva raste i broj bijednih i neuhranjenih. Braudel ukazuje na epidemije i glad kao na čimbenike koji u bitnome određuju ritam pada i povećanja populacije, a po njemu je najvažnija činjenica u porastu populacije to što je čovjek pobijedio brojne zapreke koje su se suprotstavile brojčanoj progresiji u svim zemljama koje je nastanjivao. U svom razmatranju demografskih kretanja Braudel upozorava na ritam klime kao na bitan čimbenik u pogledu kolebanja materijalnog života, jer u rečenom vremenu 80 do 90 posto ljudi živi od zemlje. Natalitet i smrtnost u tom su razdoblju gotovo podjednaki, ali je glad, koju mogu izazvati dvije loše žetve uzastopce, imala razmjere katastrofe. Seljaci pogođeni glađu odlaze u gradove, koji su prisiljeni braniti se od navale gladnih i siromaha pooštravanjem zakonskih mjera protiv siromašnih doseljenika. Ništa bolju sliku ne nude ni zdravstvene prilike — Braudel napominje da su epidemije česte, ali po ondašnjim opisima ni moderna medicina ne može odrediti kakve su sve vrste bolesti bile posrijedi, premda autor opisuje neke bolesti koje su zabilježene kod okrunjenih glava, npr. tuberkulozni meningitis kod Franje I. ili plućna tuberkuloza kod Karla IX. Poseban je problem bila velika smrtnost u XVIII. stoljeću, naročito kod žena i novorođenčadi, često kao posljedica uzastopnih trudnoća.

Sljedeća tri poglavlja prve knjige autor je posvetio problemima prehrane, korištenja pića, stanovanju te modi i odijevanju. Navodeći da je prehrana od XV. do XVIII. stoljeća pretežno biljna, ističe kako je svaki demografski porast bio praćen još većim konzumiranjem biljne hrane. Potanko govoreći o velikom broju biljnih vrsta u priređivanju hrane, nazvao je žito, rižu i kukuruz »civilizacijskim biljkama« koje su bitno odredile materijalni i društveni život. Kao originalnost koju je donio Zapad naveo je korištenje stoke kao izvora mesa i energije. Za europski svijet najbitniji je bio uzgoj žita, jer je kruh bio karakteristična hrana na selu, već i zato što je bio i najjeftiniji. Kukuruz i krumpir više se uzgajaju potkraj XVIII. stoljeća, pa je i za države i trgovce glavna preokupacija žito, potrebno za brašno i kruh. Kao zanimljivu činjenicu možemo istaći da Braudel tvrdi kako je u XV. i XVI. stoljeću, otprilike do oko 1550. godine, u Europi zabilježena velika potrošnja mesa. Štoviše, njegov je zaključak da je od 1350. do 1550. Europa upoznala razdoblje sretna individualna života kao posljedicu porasta realnih plaća nakon epidemije kuge. Govoreći o pićima u Europi i svijetu, navodi kako su svi gradovi imali jako lošu opskrbu vodom, a bilo je malo vodovoda koji su radili. Vino je bilo jako rasprostranjeno, kao i pivo, o žestokim, pak, pićima Braudel kaže da ih je XVI. stoljeće stvorilo, u XVII. se unapređuju, a u XVIII. se rasprostranjuju. Kao posebnu zanimljivost možemo navesti da se rakija držala lijekom protiv kuge. Ljepšu sliku ne pruža ni kultura stanovanja. Pojava novijih materijala u gradnji nije značila i poboljšavanje udobnosti. Braudel kaže da su, iako vrlo raskošne, kuće bile neudobne, a problem buha i stjenica u gradovima jednako je pogađao i bogataše i siromahe!

Nadalje, Braudel u prvoj knjizi govori o širenju tehnika i tehničkih revolucija. Kako je u vremenu između XV. i XVIII. stoljeća čovjek raspolagao skromnim izvorima energije, prema Braudelu je uvjet napretka bila razumna ravnoteža između sveprisutnoga ljudskog rada i drugih zamjenskih izvora energije. Domaće su životinje važan izvor energije, a posebno se može govoriti o vrijednosti konja kao transportnih životinja. Karakteristika civilizacije do XVIII. stoljeća bila bi upotreba drva i drvenog ugljena. To se vrijeme na prvome mjestu kao izvorom energije služi stokom, dok je ljudski rad uz upotrebu alata na drugome mjestu. No, prema mišljenju Braudela, tehnička je revolucija u XVIII. stoljeću bila moguća zahvaljujući početnoj evoluciji u ranijim stoljećima. Uzimajući u obzir cjelokupni polet koji je pokazala Europa u to vrijeme na svim područjima djelovanja, Braudel iznosi svoje mišljenje o pronalascima koji su bili presudni za razvitak. Tri tehnička pronalaska koja su bitno utjecala na sudbinu svijeta jesu: barut, uz koji je vezano pojavljivanje topništva, kao i moderne i skupe vojske koja traži drugačiju organizaciju i unutarnju upravu u državama, jer ratovi postaju sve skuplji te traže tehnički savršenija oružja; papir, koji omogućava razvoj tiskarstva, preko kojeg se u Europu vraća grčka matematika, a posebno Arhimedova djela; i kao treće, pučinska navigacija, pomoću koje je Europa prva i sama ušla u pomorsku utrku. Sam Braudel kaže: »Gomilanje praktičnih izuma koji otkrivaju svjesnu volju za gospodarenjem nad svijetom, povećava zanimanje za sve što je izvor energije, daje Europi, mnogo prije njenog uspjeha, njeno pravo lice i obećanje njene nadmoći« (448.).

Dok se u prvom svesku bavio činjenicama, tj. strukturama materijalnog života i svakidašnjicom, druga je knjiga, po zamisli autora, trebala biti studija koja razmatra prožimanje društvenoga, političkoga i ekonomskoga života. U tom je nastojanju Braudel proanalizirao cjelokupnost procesa razmjene, od elementarne trampe do najusavršenijega kapitalizma. Autor je u prva dva poglavlja knjige, pod naslovima »Instrumenti razmjene« i »Privreda prema tržištima« nastojao izdvojiti pravila razmjene. Razmotrio je tržnice, sajmove, trgovine i pojavu burze, nastojeći detaljno opisati njihovo značenje u razmjeni. Braudel napominje kako je rast tržnica i njihovo značenje u ekonomiji gradova bitno, te upozorava na mišljenje Adama Smitha kako je najveća od svih poznatih razmjena upravo ona između sela i grada. Gradske su vlasti vrlo brzo shvatile značenje te razmjene pa su preuzele organizaciju tržnica i nadzor nad cijenama, te su oštro kažnjavale prekršitelje. Kako su postojali točno utvrđeni dani za posjet tržnicama, one su postale središte društvenog života. Kao konkurencija tržnicama javljaju se trgovine, a prvi koji su ih imali bili su obrtnici. Braudel naglašava da se s ekonomskom evolucijom javljaju i specijalizirane prodavaonice; trgovine se brzo šire, osobito u XVII. stoljeću. Razlozi koji su omogućili »poplavu« trgovina, bili su stalnost prodajnih mjesta, to što su dulje ostajale otvorene, a glavni razlog tog uspjeha bili su krediti. Zapravo, lanac kredita bio je osnova trgovine, a izravnavanjem međusobnih dugova umnožavaju se trgovačke djelatnosti i prihodi.

Iznad ovog oblika razmjene nalazi se »moćna superstruktura razmjene«. Osnovno oruđe trgovine velikog dometa bili su sajmovi i burze, kojima se pridružuju banke. Uloga sajмова je bila prekinuti preuski krug običnih razmjena. Po Braudelu, veliki sajmovi mobiliziraju ekonomiju širokih područja, ponekad na njima čitav zapad ima zakazan sastanak, koristeći se danim slobodama koje na trenutak uklanjaju zapreku carina i mnogobrojnih pristojbi.

Međutim, veliko vrijeme sajмова nestaje nakon 1622. godine, kada se u Amsterdamu stvara stalno sjedište trgovine i novca. Njegovo bogatstvo označilo je slabljenje velikih glavnih sajмова s kreditnim poslovima. Što se tiče pojave burze kao mjesta sastanka bankara, trgovaca i veletrgovaca, kako ju je definirao Samuel Ricardo 1686. godine, Braudel navodi da se datum izgrad-

nje zgrada ne smije zamijeniti s tim trgovačkim fenomenom. On početke burze stavlja u XIV. stoljeće na Mediteran, u gradove kao što su Venecija, Firenca ili Valencija. Označavajući burzu kao posljednji kat sajma, Braudel naglašava da se u njoj obavlja sve u isto vrijeme, tu su monetarno i financijsko tržište te tržište vrijednosti. Pojavu vrijednosnica i mjenica Braudel povezuje s nedostatkom novca kao multiplikatora razmjene. Rješenje je bilo u stvaranju novca — znaka, što je prva učinila Kina još u IX. stoljeću, ali papirni novac nije u Kini ubrzao stvaranje kapitala, nego na Zapadu. Burze su upravo važne u trgovini vrijednosnicama. Brzi prijelaz na novac i obratno jedna je od bitnih prednosti burze, a Braudel napominje da je upravo takav lak dolazak do gotovine jedna od tajni poslovnih uspjeha Engleza i Holandana.

U poglavljima »Proizvodnja ili kapitalizam u gostima« i »Kapitalizam u svojoj kući« autor je nastojao dotaknuti raznovrsne probleme proizvodnje, odrediti smisao riječi kapital i kapitalizam, te smjestiti kapitalizam »sektorski«, toj tipologiji odrediti granice i otkriti njezinu prirodu. Upitamo li se o porijeklu riječi, Braudel nas obavještava kako je riječ »kapital« prisutna već u XII.—XIII. stoljeću kada označava fond, zalihu trgovačke robe, a tek je potkraj XVIII. i početkom XIX. stoljeća dobila svoj današnji smisao. Međutim, začuđuje što Braudel navodi kako riječ »kapitalizam« nastaje tek u našem stoljeću, a u znanstvene ju je krugove lansirala knjiga W. Sombarta *Der moderne Kapitalismus*. Naime, on prethodno navodi da je riječ »kapitalist« stvorena sredinom XVII. stoljeća, a polovicom XVIII. stoljeća dobila je smisao »vlasnici novčarskih bogatstava«.

Braudel napominje kako Karl Marx ovu riječ nije upotrebljavao, ali se ona uključila u marksistički model do te mjere da se stalno upotrebljava u nizu: robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam da bi se označile velike etape koje je opisao autor *Kapitala*. Ta je riječ, dakle, politička, nastala kao protuteža socijalizmu u političkim raspravama. Nakon ovog kratkog upoznavanja s porijeklom riječi »kapitalizam«, Braudel prelazi na iscrpnu analizu načina na koji se oblici kapitalističkog privređivanja šire nekim europskim prostorima, te ističe da je ključno pitanje ustanoviti razloge zbog kojih je jedan sektor jučerašnjeg društva, koji bez oklijevanja nazivamo kapitalističkim, živio u zatvorenom sustavu, čak učahuren; zašto se nije mogao lako množiti i osvojiti cijelo društvo? Braudel smatra da je to bio uvjet preživljavanja, jer je jučerašnje društvo dopuštalo znatan postotak stvaranja kapitala samo u nekim sektorima, ali ne u cjelini tadašnje tržišne privrede. Uz to pitanje, Braudel je analizirao i položaj kapitalizma u sektorima koje dotiče samo usput i ograničeno: poljoprivredi, industriji i transportu, kao i načine djelovanja kapitalista ili, kako su ih nazivali u XVIII. stoljeću, pozajmljivača fondova. Potrebno je upozoriti na Braudelovo mišljenje kako je »idealističko« jednoznačno objašnjenje, po kojem je kapitalizam utjelovljenje određenog mentaliteta, samo nužni izlaz, kojemu su pribjegli jer nisu imali drugoga, Werner Sombart i Max Weber samo zato da bi izbjegli Marxovoj misli (452.).

Posljednje poglavlje druge knjige, koje autor smatra najnužnijim, pokušava smjestiti ekonomiju i kapitalizam u opći okvir društvenog realiteta izvan kojega ništa nema svoje pravo značenje. Naglašavajući kako u Europi ekonomija u brzom razvoju vrlo često ima prednost pred ostalim područjima, autor govori o otporima i konfliktima s kojima se kapitalizam susretao.

Treća knjiga o materijalnoj civilizaciji zapada, *Vrijeme svijeta*, prema autorovim riječima, daje prednost jednom dijelu povijesti — materijalnom i ekonomskom. U njoj je autor htio obuhvatiti ekonomsku povijest svijeta između XV. i XVIII. stoljeća, napominjući da su mu djela Josefa Kulischera i Wernera Sombarta bile temeljne odrednice istraživanja, ali mu ona nisu dala uvid u ekonomska kretanja čitavog svijeta, nego samo Europe. Braudel je

obuhvatio ekonomska kretanja na razini svjetskih kretanja, uvjeren kako povijest može imati samo koristi ako se zaključuje pomoću usporedbi na svjetskoj razini, a po njemu je to i mišljenje koje vlada među ekonomistima i povjesničarima od pedesetih godina, da se ekonomska povijest ne može držati ograničenim područjem u koje se možemo zatvoriti. Završavajući predgovor, Braudel kaže da bi volio kada bi i specijalisti drugih društvenih znanosti vidjeli u povijesti izuzetno sredstvo spoznavanja i istraživanja, jer je za njega sadašnjost više nego upola plijen prošlosti (koja na taj način želi preživjeti), a prošlost nužan ključ za svako ozbiljnije razumijevanje sadašnjeg vremena.

Na početku treće knjige, Braudel nastoji pojmovno objasniti o čemu govori kada spominje pojedine izraze koje upotrebljava. Tako se kod njega mora razlikovati *svjetska ekonomija*, koja označava tržište čitavog svijeta, odnosi se na čitavi planet, od pojma ekonomija-svijet koji govori o jednom ekonomski autonomnom dijelu planeta, koji je u biti dostatan samom sebi, kojemu njegove veze i unutarnje promjene osiguravaju određeno jedinstvo. Granice tog prostora se lako ocrtavaju jer se sporo mijenjaju; taj prostor pretpostavlja središte — najčešće neki grad ili već razvijeni kapitalizam, bilo kakva oblika; taj je prostor u strogoj hijerarhiji, on predstavlja broj pojedinačnih ekonomija od kojih su jedne siromašne, druge skromne a samo jedna je relativno bogata u svom središtu.

Braudel napominje kako je opće pravilo da se granice ekonomija-svijetova iskazuju kao slabo životne ili inertne zone, pa kao primjer navodi Saharu te Atlantik, koji tvore svojevrsne zapreke prema drugim svjetovima. U Europi je istočna granica ekonomije-svijeta područje istočno od Poljske. Pravila koja su karakteristična za ekonomiju-svijet bila bi: u središtu im se nalazi snažan grad, prevlasti gradova se smjenjuju, a različite zone unutar ekonomije-svijeta nalaze se u hijerarhijskom odnosu. Braudel čak povezuje sistem nazvan europskom ravnotežom sa slikom ekonomije-svijeta jer je u oba primjera cilj uspostaviti i zadržati periferije i poluperiferije, i to na način da se središnja moć ne ugrozi. Prema Braudelu, odnosi sile između naroda postoje iz često veoma starih stanja, a prošlost jednom proživljena u ovisnosti teško se prekida. Utvrđujući kako je u središtu ekonomije-svijeta uvijek jaka, agresivna država puna dinamizma, koje se svi boje i istodobno joj se dive, autor utvrđuje da je početkom XVI. stoljeća stvoren zapadni ekonomski red koji je prekoračio granice kontinenta vješto iskorištavajući svoje razlike u snazi i svoje sukobe. Crta bitna za europsko ustrojstvo bila je poluobodnica — sjeverna Italija oko Mletaka i Nizozemska oko Antwerpena.

Što se tiče odnosa ekonomije-svijeta i kulture, one se i podudaraju i razlikuju barem već iz činjenice što je kultura plod beskrajnog trajanja koje daleko prelazi dugotrajnost života ekonomija-svijetova.

Završavajući svoje izlaganje o ekonomiji-svijetovima koje bi trebalo biti samo uvod o toj problematici, Braudel je istaknuo kako bi valjalo izgraditi tipologiju stoljetnih razdoblja, onih koji su u usponu i onih koji su u opadanju, i tipologiju kriza koje im označavaju najviše točke. Krize označavaju početak jednog razorenja, a takav se prekid predstavlja kao rezultat nagomilanih nezgoda, zastoja i iskrivljenja. Upravo te prijelaze s jednog sustava koji se raspada u drugi koji lagano nestaje Braudel je htio rasvijetliti u poglavlju treće knjige. Međutim, upozorio je kako se kod tih promatranja naglasak stavlja na vrh društvenog života, kulturu, društveni red, državu ili ekonomiju. Postavlja se pitanje kako se mase ponašaju u stoljetnim usponima i padovima? Odgovor je paradoksalan: slabo onda kada sve, prema dijagnozi ekonomije, ide da ne može bolje; napredovanje visokih krugova i podizanje ekonomskog potencijala plaćeno je bijedom mase ljudi kojih broj raste zajedno s proizvodnjom ili možda brže nego proizvodnja. Kada to umnožavanje broja ljudi, njihovih razmjena i napora nije više kompenzirano napredovanjem pro-

izvodnje, sve puca, kriza je tu. Braudel zaključuje kako je čudno da uzmičanje nadgradnje povlači za sobom poboljšavanje života masa, a realne nadnice počinju rasti. Na temelju činjenice da je u prošlosti blagostanje malog čovjeka uvijek bilo praćeno golcmim prethodnim žrtvama — primjerice, zbog epidemije kuge u XIV. stoljeću — Braudel pita nije li napredak ljudi u našem stoljeću dosegnuo razinu mogućeg i može li broj ljudi rasti i dalje bez katastrofalnih posljedica ako nova revolucija — poput one u XIX. stoljeću — ne izmijeni termine problema.

Dok je u prvom poglavlju nastojao ekonomiju postaviti u vrijeme i prostor, u drugom i trećem (Venecija i Amsterdam) Braudel govori o starim ekonomijama urbane dominacije. Napominje kako je dugo europska ekonomija-svijet bila svedena na uske razmjere jednoga grada-države. Karakteristično za te gradove jest da izvanjska prevlast nije oslabljena ni unutrašnjim sukobima, ni borbama klanova ili stranaka. Oni su moderni i znatno ispred svog vremena, iskorištavaju inferiornost drugih, a jedini protivnik koji im se može oduprijeti jest teritorijalna država. Potrebne su im prostrane države koje će eksploatirati, pa Venecija kao plijen drži Bizantsko i kasnije Tursko carstvo. Braudel napominje kako se o uspjesima tih gradova odlučuje na stotine milja daleko od njihovih obala, jer je bitno da dopru do bogatih primorskih zemalja. Po njemu, križarski su ratovi ubrzali trgovački polet kršćanstva i Venecije. Međutim, Veneciju po usponu nasljeđuje Antwerpen, koji je čitavo XVI. stoljeće (do 1585.) imao vodeće mjesto u svjetskoj trgovini, i to zahvaljujući trgovini paprom od 1501. godine, te uvozu bijele kovine iz Amerike. Vežanost uza španjolsku krunu i politiku zaustavila je brzi razvoj Antwerpena, čiji je uspon važna karika u povijesti kapitalizma. Njegovo mjesto preuzeo je Amsterdam, a njegov razvoj vezan je uz mnoge faktore, među kojima su njegovo iznajmljivanje brodovlja u lukama Sredozemlja, pristupačnost sjevernoafričkih luka, prodor industrijskih proizvoda sa sjevera na Sredozemlje, ispostave na Levantu, a u unutrašnjim odnosima položaj Amsterdamna odgovara odnosu Venecije prema podložnim gradovima. Jedan od značajnih čimbenika bila je i tolerancija prema svakome tko je prebjegao u zemlju zbog političkih i vjerskih progona. Najčešće su to bile osobe koje su donosile kapital i poslovne veze, što, prema mišljenju Braudela, djelomično objašnjava holandski uspjeh. Pravo oruđe holandske veličine bilo je brodovlje, kojeg je bilo kao svih ostalih europskih flota zajedno! Braudel ističe kako je holandska politika na prvome mjestu čuvala cjelovitost trgovačkih interesa, koji su bili iznad nacionalnih i vjerskih strasti. Posljedica toga često je bila prodaja oružja vlastitim neprijateljima, primjerice, Portugalcima 1654. u Recifeu, koji su Holanđanima nastojali onemogućiti širenje u novim kolonijama. Međutim, kada su Holanđani ovladali Europom, svijet im je pripao, ističe autor, kao dodatak. U oba slučaja ovladavanje je izvršeno trgovačkim monopolom. Analizirajući uspjeh i pad holandske veličine, promatrajući djelovanje njihovih kompanija i nestanak holandske moći, Braudel je odgovor sažeo u sljedećem pitanju: Ne bi li radije valjalo misliti da mala Holandija nije bila dovoljno velika riba da odjednom proguta i Indijski ocean, i brazilске prašume, i jedan korisni komad Afrike? (III., 269.).

Nakon analize uspona i nestajanja ekonomske moći gradova-država, Braudel je, pod naslovom »Nacionalna tržišta«, razmotrio procvat nacionalnih ekonomija Engleske i Francuske. Videći razvoj nacionalnih tržišta kao rezultat političkih odluka i pritiska kapitalističkog načina trgovine, napominje kako je nacionalno tržište bilo jedan od okvira preobrazbe za početak industrijske revolucije. Za postojanje takva tržišta nužna je centralistička politika, pa je Braudel merkantilizam označio kao prenošenje smjera privredne djelatnosti s gradova i provincija na državu. Nadalje Braudel govori o ekonomskim parametrima koji su važni za teritorijalnu državu i njezino organiziranje (na-

cionalni dohodak, bruto-nacionalni proizvod, budžet itd.), analizirajući primjere Engleske i Francuske.

Peto je poglavlje posvećeno ostalom dijelu svijeta, posebno rubnim istočnim prostorima Europe, crnoj Africi, Americi i Dalekom istoku. Ocjenjujući odnos Europe s tim svjetovima, Braudel je ustvrdio da je Europa Napoleonova vremena bila siromašnija od svijeta koji je izrabljivala, a treba samo saznati kako je došla do nadmoćnog položaja, a posebno kako je uspjela napredovati. Po njemu je slika svjetske povijesti između 1400. ili 1450. i 1850.—1950. godine zapravo slika nekadašnje jednakosti koja se ruši, kao posljedica višestoljetnog iskrivljavanja koje je započelo potkraj XV. stoljeća.

Svoje golemo djelo o materijalnoj civilizaciji Braudel je završio poglavljem o industrijskoj revoluciji, čije početke stavlja između 1750. i 1760. godine u Englesku. Kao uvjet uspjeha industrijske revolucije on ističe cjelovit proces rasta, sveukupni razvoj ustroja društva, ali napominje da industrijska revolucija ni u jednom trenutku nije čvrsto omeđen sklop. Na prvom je mjestu u Engleskoj po važnosti za revoluciju bila poljoprivreda; demografski rast nakon 1750. omogućio je prevagu nataliteta nad mortalitetom, a posebno značajna je za Englesku bila trgovačka revolucija u XVIII. stoljeću; ta trgovačka revolucija usko je vezana uz industrijsku. Uspjeh Engleske sastojao se u uspostavi opsežnoga trgovačkog carstva, otvaranju privrede svjetskom trgovanju. Braudel upozorava kako je pogrešno predočiti industrijsku revoluciju kao svjesno postavljenu svrhu, pri čemu engleska privreda i društvo nastoje omogućiti dolazak novog vremena. Englesko je društvo naišlo na cilj tijekom snažnog životnog rasta, do kojeg dolazi iz mnoštva izukrštanih struja što tjeraju naprijed industrijsku revoluciju, ali istodobno nadilaze njezin okvir u pravom smislu njezina imena.

Zaključujući svoje djelo, Braudel kaže da je isticao kapitalizam kao mogućnost zacrtanu već u zoru povijesti. Kapitalizam, koji neki autori otkrivaju tek u zadnja tri ili pet stoljeća, drži Braudel, struktura je dugog trajanja, koja je ostala slična samoj sebi unatoč velikim promjenama. Iako kapitalizam sve mijenja, nasljeđuje sama sebi. On nije samo ekonomski poredak, jer živi od društvenog poretka, izjednačen s državom, a uživa pomoć kulture koja pridonosi čvrstoći društvene građevine. Gotovo uvijek kultura postaje zaštitnicom ustanovljenog poretka, i kapitalizam iz toga postiže dio svoje sigurnosti. Odgovarajući na prigovor kako se ne bavi krajem kapitalizma, Braudel je iznio mišljenje kako ne vjeruje da će kapitalizam nestati i da se ne može srušiti sam od sebe. Osnovna poteškoća tome jest u društvu, jer: »Kao što ne možemo očekivati od zemalja koje se nalaze u središtu neke ekonomije-svijeta da odbace svoje povlastice na međunarodnom planu, zar se onda možemo nadati na nacionalnom planu da će vladalačke skupine koje združuju Kapital i Državu i uživaju međunarodnu pomoć prihvatiti da odigraju svoju ulogu i da je onda prepuste drugome?« (III., 735.).

Djelo Fernanda Braudela veliki je doprinos svjetskoj historiografiji bez obzira na to koliko polemika izazvalo svojim zaključcima, a prijevod ovog djela na hrvatski jezik prvorazredni je kulturološki događaj, jer je ono od velikog značenja za sve društvene znanosti.

Zlatko Kudelić